

СТАМБЕНЕ ПАЛАТЕ

У ВОЈВОЂАНСКИМ ГРАДОВИМА
ОД БАРОКА ДО ИСТОРИЗМА

1718–1914.

Уредник
Зоран Вапа

Рецензенти
Проф. др Ксенија Хил
Проф. др Нађа Куртовић Фолић
Проф. др Предраг Шиђанин

Издавање ове књиге помогао је Покрајински секретаријат за културу

Богдан Јањушевић

СТАМБЕНЕ ПАЛАТЕ

У ВОЈВОЂАНСКИМ ГРАДОВИМА
ОД БАРОКА ДО ИСТОРИЗМА

1718 – 1914.

*Монографија се издаје у јодини
обележавања 60 јодина од оснивања
Покрајинској завода за заштитиу
споменика културе*

ПОКРАЈИНСКИ
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ
СПОМЕНИКА
КУЛТУРЕ

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7	■	УВОД	9	■	ИСТОРИЈСКЕ ОКОЛНОСТИ И СТИЛСКИ РАЗВОЈ ПРОФАНЕ АРХИТЕКТУРЕ У ВОЈВОДИНИ ОД ПОЧЕТКА ХVIII ДО ПОЧЕТКА ХХ ВЕКА	17	■	Историјске околности у ХVIII веку и појава барокног стила у Војводини	19	■	Историјске околности крајем ХVIII и у првој половини ХIX века и појава класицистичког стила у профаној архитектури војвођанских градова	24	■	Историјске околности у другој половини ХIX и почетком ХХ века и историзам у профаној архитектури војвођанских градова	28	■	ПОЛОЖАЈ СТАМБЕНИХ ПАЛАТА У УРБАНОЈ СТРУКТУРИ ВОЈВОЂАНСКИХ ГРАДОВА ОД БАРОКА ДО ИСТОРИЗМА	31	■	Положај стамбених палата барокне епохе у урбаној структури војвођанских градова	34	■	Положај стамбених палата класицистичке епохе у урбаној структури војвођанских градова	38	■	Положај стамбених палата епохе историзма у урбаној структури војвођанских градова	46	■	СТАМБЕНЕ ПАЛАТЕ У ВОЈВОЂАНСКИМ ГРАДОВИМА ОД БАРОКА ДО ИСТОРИЗМА	49	■	Стамбене палате барокне епохе у војвођанским градовима	51	■	Стамбене палате класицистичке епохе у војвођанским градовима	77	■	Стамбене палате епохе историзма у војвођанским градовима	105	■	ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	141	■	РЕЗИМЕ	155	■	SUMMARY	163	■	ZUSAMMENFASSUNG	170	■	ПОПИС ЛИТЕРАТУРЕ И ОСТАЛИХ ИЗВОРА	177	■	ПОПИС И ПОРЕКЛО СЛИКА	180	■	РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ПОЈМОВА	183	■	РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА	184	■	РЕГИСТАР ГРАЂЕВИНА	185	■	БИОГРАФИЈА АУТОРА	187
------------------	----------	----------	-------------	----------	----------	--	-----------	----------	---	-----------	----------	---	-----------	----------	---	-----------	----------	---	-----------	----------	---	-----------	----------	---	-----------	----------	---	-----------	----------	--	-----------	----------	--	-----------	----------	--	-----------	----------	--	------------	----------	----------------------------	------------	----------	---------------	------------	----------	----------------	------------	----------	------------------------	------------	----------	--	------------	----------	------------------------------	------------	----------	-------------------------------------	------------	----------	------------------------------	------------	----------	---------------------------	------------	----------	--------------------------	------------

ПРЕДГОВОР

Монографија *Стамбене џамиие у војвођанским градовима од барока до историзма 1718–1914.* представља веома занимљив сегмент културног наслеђа Војводине, који до сада није био у довољној мери истражен и адекватно валоризован. Писана је јасним и читљивим језиком и нуди богатство информација о историји архитектуре војвођанских градова од почетка XVIII до почетка XX века, обухватајући епохе барока, класицизма и историзма.

Монографија је настала као плод вишегодишњег преданог теренског рада и архивског истраживања историчара уметности мр Богдана Јањушевића, стручњака Покрајинског завода за заштиту споменика културе, који су потом допуњени анализама репрезентативних примера и обједињени у јединствено монографско издање.

Текст је праћен бројним фотографијама и другим прилозима, како новим тако и архивским, који дочаравају садашњи изглед објеката или њихов изглед из претходних историјских епоха. У овој књизи су по први пут објављени неки од оригиналних планова појединих објеката, као што су палата Филипа Недељковића у Новом Саду и Кронић палата у Сомбору, који су до сада били познати веома уском кругу истраживача. Први пут су публиковане и бројне

старе фотографије и мапе војвођанских градова. Кроз текст, фотографије и архивску документацију приказане су и неке од значајних палата подигнутих у старим градским језгрима које нажалост више не постоје, што овој студији даје додатну вредност.

У уводном поглављу дата су објашњења кључних појмова који су коришћени у даљем тексту као што су: палата, историзам, историцизми еkleктицизам, у вези чијег значења постоје размимоилажења у литератури, и дефинисане хронолошке и географске одреднице. Друго поглавље представља историјски увод са акцентом на развој архитектонских стилова у Војводини током XVIII, XIX и почетком XX века. У трећем поглављу је анализиран положај стамбених палата у урбаној структури војвођанских градова. Четврто поглавље је најобимније и у њему нас аутор детаљно упознаје са преко двадесет палата које су изабране као репрезенти три стилске епохе: барока, класицизма и историзма. Последње поглавље има форму закључних разматрања и ту су, између осталог, представљени примери стамбених палата из околних земаља које су такође биле у саставу Хабзбуршке монархије.

С обзиром на специфичан сегмент културног наслеђа којим се бави, ова књига нуди обиље нових сазнања и представљаће важно полазиште за будуће

истраживаче стамбене и стамбено-пословне архитектуре, али ће несумњиво привући пажњу свих љубитеља архитектуре, као једно од ретких издања посвећено овој занимљивој тематици. Покрајински завод за заштиту споменика културе књигом *Стамбене палате у војвођанским градовима од барока до исјоризма 1718–1914*, наставља своју богату издавачку

традицију покривајући још једну област комплексног градитељског наслеђа Војводине. Објављивање овог и сличних истраживања представља својеврсан вид заштите културних добара, како кроз документацију и теоријске расправе, тако и популаризацијом међу широм читалачком публиком.

Главни уредник Зоран Ваја

УВОД

Профана архитектура у Војводини из периода XVIII, XIX и почетка XX века, и поред већег броја објављених радова, остала је још увек недовољно истражена. Текстови објављени у стручној литератури су углавном фрагментарни и ограничавају се на појединачне објекте, архитекте или градове и до сада није објављен ниједан синтезни текст о профаној архитектури у поменутом периоду у Војводини. С обзиром на релативну неистраженост, ова тема представља занимљиву област за нова истраживања и научна разматрања.

Циљ овог истраживања је био проучавање архитектуре стамбених зграда – палата (укључујући и стамбено-пословне) саграђених у војвођанским градовима од појаве барокног стила до епохе историзма XIX века, као и сагледавање њиховог стилског развоја и положаја у урбанистичкој структури. Изведени су одређени типови и уочене правилности везане за ову проблематику. У оквиру рада сачињен је и преглед изабраних објеката, међу којима су и неки који више не постоје, али је сачувана одговарајућа документација о њима. Сваки од ових објеката критички је анализиран и валоризован. При анализи палата стамбене и стамбено-пословне намене, акценат је стављен

на архитектонско-стилске карактеристике док су елементи просторне организације, конструктивних склопова, техника грађења и примењени грађевински материјали приказани мање детаљно. Разлог за то је што су готово сви истраживани објекти претрпели мање или веће измене у просторној организацији, а неки од њих и у конструктивном склопу тако да је детаљнија анализа ових сегмената остављена као тема за будућа истраживања.

У другом поглављу дат је кратак приказ историјских околности у временском периоду којим се ово истраживање бави, с акцентом на урбане средине и њихов развој. Градови у којима се спроводило ово истраживање су: Сомбор, Нови Сад, Суботица, Петроварадин, Сремски Карловци, Сремска Митровица, Земун, Зрењанин, Панчево и Вршац. Иако данас административно не припада Војводини, Земун је укључен због тога што се у периоду обухваћеном овим истраживањем, развијао у истом историјском и друштвеном контексту као и остали поменути градови, а стицајем околности, овде је сачуван већи број интересантних објеката, занимљивих за истраживање. Предмет истраживања били су и социолошки и културолошки аспекти урбанизације и појава економски оснаженог грађанства као инвеститора – наручилаца који гради своје куће у барокном, класицистич-

ком или у духу историзма XIX века. Одређене су временске детерминанте појаве развоја и гашења појединих стилова у овдашњим градовима и проучавани су типови стамбених палата. Утицаји већих средњоевропских центара на локалну архитектуру, као и начин ширења тих утицаја, такође су били предмет проучавања овог рада.

Појам *историзам* који се среће у даљем излагању односи се на историзам XIX века. Овај термин уводи у историју уметности Херман Бенкен двадесетих година XX века подстакнут разматрањима Ернста Трелча.¹ Потом су се овим појмом бавили и Николаус Певзнер,² Удо Култерман³ и други. Од домаћих аутора, о историзму је први писао Миодраг Јовановић. У свом тексту „Историзам у уметности XIX века” он наводи: „За уметничке појаве на самом крају XIX века задржавао се термин еклектицизма, историцизма или историјских стилова, чиме би се уобличио разлика у односу на историзам. Историцизам би задржао понављање у формалном смислу, понављање као имитацију, компилацију, цитирање, док би историзам значио нешто много шире и у временском и у садржајном погледу – поновно рађање из духа историје...”⁴ Јовановић даље објашњава да је подвајање историцизма и историзма непотребно оптерећење с обзиром на то да историзам сасвим довољно и у потпуности покрива све оно што под тим појмом треба да се подразумева.⁵

¹ E. Troeltsch, *Der Historismus und seine Probleme*, Tübingen 1922.

² N. Pevsner, *Historismus und bildende Kunst*, München 1965.

³ У. Култерман, *Савремена архитектура*, Нови Сад 1971.

⁴ М. Јовановић, *Историзам у уметности XIX века*, Саопштења XX-XXI, Београд 1988, 276.

⁵ *Ibidem*, 282.

Ослањајући се на аустријску и мађарску литературу,⁶ у којој је изведена подела историзма у архитектури XIX века на три основна раздобља, Јовановић прави сличну поделу у српској архитектури.⁷ Ако се узму у обзир историјске околности у Војводини, која је у дужем временском периоду била у саставу Угарске, долази се до закључка да су смене различитих раздобља у архитектури историзма, најближе подели коју су извели мађарски историчари. Они су историзам у Мађарској (Угарској) поделили на: романтични историзам (1840–1870), строги историзам (1870–1890) и касни историзам (1890–1910).⁸ Ипак се мора напоменути да сваку поделу овакве врсте треба узети с резервом и да су наведене временске одреднице само приближне. Александар Кадијевић даје један од најактуелнијих одговора на питање шта је историзам XIX века. У тексту „Историчке основе неовизантијске архитектуре у XIX веку” он каже: „У историзму XIX века евоциран је, имитиран или еклектички компилован знатно већи број стилова у односу на све претходне историјске *обнове*. Осим општих одлика историјских стилова, подражавана су дела великих архитеката прошлости. Таква пракса није сматрана неморалном, већ је означавала висок укус, ерудисију и лојалност традицији. У случајевима када ремек-дела славних претходника нису целовито подража-

вана, преузимани су поједини њихови фрагменти (тамбури купола, портали, облици отвора и др.). На морфологију свершавајућег стила, утицао је и успон формализма у естетици XIX века.”⁹

Велики број аутора је за архитектуру друге половине XIX века користио и термин *историцизам*. Иво Мароевић, један од водећих југословенских истраживача архитектуре XIX века, у свом тексту „О историцизму у Загребу”¹⁰ покушава да разјасни значење речи историцизам и цитира Енциклопедију ликовних уметности: „историцизам у архитектури 19. столећа, у раздобљу између классицизма и сецесије, је начин грађења имитирањем историјских стилова односно примјеном њихових конструктивних и декоративних елемената.”¹¹ Мароевић даље наводи да ова дефиниција није у потпуности тачна јер се историцизам не своди на пуко имитирање историјских стилова већ ствара нове креације које је готово немогуће срести у правим стилским раздобљима настанка и развоја нових стилова.

Општи консензус око коришћења термина *историзам* и *историцизам* још увек није постигнут. У новијим студијама које покушавају да ревалоризују вредност архитектуре овог периода, у употреби је углавном термин *историзам*. У овој књизи ће се приликом описа и анализе објеката подигнутих у историјским односно нео-стиловима током друге

⁶ R. Wagner-Rieger, *Wiens Architektur im 19 Jhd.*, Wien 1970; S. József, *A romantikus és historizáló építészet néhány problémája*, *Ars Hungarica* 1, Budapest 1987, 43–47.

⁷ М. Јовановић, *Историзам у уметности XIX века*, Саопштења XX–XXI, Београд 1988, 278.

⁸ S. József, *A romantikus és historizáló építészet néhány problémája*, *Ars Hungarica* 1, Budapest 1987, 43–47.

⁹ А. Кадијевић, *Историчке основе неовизантијске архитектуре у XIX веку*, Ниш и Византија – Зборник III, Ниш 2005, 386.

¹⁰ И. Мароевић, *О историцизму у Загребу*, Перистил 20, Загреб 1977, 123, 124.

¹¹ ЕЛУ, Југословенски лексикографски завод, Загреб 1960.

половине XIX и почетком XX века, употребљавати термин *историзам* односно епоха историзма.

Еклектицизам је појам који се такође често користи када се говори о архитектури XIX века. Овај појам означава комбиновање више елемената различитих историјских стилова на једном архитектонском делу, што је била широко рапрострањена пракса у поменутом временском периоду.

Сецесија је стилско раздобље које започиње у последњој деценији XIX века и траје до првог светског рата, захватајући све области уметничког стварања.¹² Сецесија раскида са традицијом историзма и коришћењем историјских елемената у декорисању фасада и ентеријера објеката, а уноси новине и у општем поимању простора у архитектури. Паралелно са сецесијом, крајем XIX и почетком XX века, егзистира и историзам који у архитектури многих средина остаје доминантан све до 1914. године.

Ово истраживање се бави развојем стамбених палата током барокне, класицистичке и епохе историзма XIX века и не обухвата објекте подигнуте у стилу сецесије, осим у појединим граничним случајевима где долази до прожимања оба наведена уметничка израза. Сецесија прекида стилски и историјски континуитет који повезује претходно наведена раздобља и захтева померање фокуса истраживања на нову проблематику.

Појам *љалаије*, један од основних појмова који се среће у даљем тексту, а који се налази и у наслову књиге, потребно је претходно дефинисати. Палата је, у свом основном значењу, пространа

раскошно уређена градска резиденција суверена, феудалаца или патриција. Ренесансне и барокне палате граде се унутар урбаног блока, а крила са тремовима затварају унутрашња дворишта. У ширем значењу, посебно у новије време, израз палата се употребљава као ознака за грађевине великих размера, у којима се налазе седишта управних органа, судова, банака и различитих јавних установа.¹³

Током XVIII и XIX века у Војводини се формирају урбане средине по средњоевропским узорима, а грађанство постаје све снажнији фактор у економском, друштвеном и културном животу. И поред континуираног развоја у овом временском периоду, Војводина је остала слабије развијена регија, на периферији Хабзбуршке монархије и удаљена од важних центара као што су Беч и други већи градови Монархије. Репрезентативни стамбени објекти који се граде у овој средини мањих су димензија и скромније декорисани и опремљени него стамбене палате које се граде у економски развијенијим деловима царства. Међутим, не може се занемарити урбани контекст у који су ови објекти смештени, односно градови у којима је већи део грађевинског фонда у XVIII, а значајан број објеката и током XIX века, био саграђен од набоја и покривен трском. Објекти од тврдог материјала, са више етажа и декорисаним фасадама постају доминантни тек у другој половини XIX века, али и даље само у централним зонама градских насеља. Када се узму у обзир поменуте околности онда се појам *љалаије* у контексту војвођанског града XVIII

¹² Ова стилска епоха има више назива у зависности од земље на коју се односи. У Аустрији се користио термин *secession*, у Немачкој *jugend stil*, у Француској *art nouveau*, у Енглеској *modern style*, а у Италији *liberty*.

¹³ Група аутора, Енциклопедија лексикографског завода, Загреб 1961, 614–615.

и XIX века може преиспитати. Објекти попут Сабове куће у Сремским Карловцима или куће породице Карамата у Земуну, које подижу најбогатији представници грађанства, у таквом друштвеном и историјском миљеу могу се условно назвати палатама. Ако се направи поређење између репрезентативних приватних објеката класицистичке епохе, а поготово епохе историзма са сличним из барокног периода, ипак се могу уочити значајне промене. Стамбени објекти с краја XIX века одликују се приметно већим габаритима као и изразито раскошном пластичном декорацијом.

Већина палата о којима ће бити речи у наредним поглављима, грађена је да задовољи функцију становања али и пословања које се обично одвијало у приземној етажи. Услед многобројних интервенција на овим објектима они су у многим случајевима изгубили изворни изглед, тако да се често не може са сигурношћу утврдити да ли су поред стамбене имали и пословну намену. Становање је функција коју су неоспорно имали сви проучавани објекти, па је у наслову наведена одредница „стамбене”, која не искључује грађевине које су једним делом биле намењене и пословању.

Проблематика која је разматрана у овом раду обухвата развој стамбених палата кроз стилске епохе, њихову типологију, затим, односе на релацији архитекта – наручилац, анализу архитектонских елемената и стилских одлика као и функцију истраживаних објеката. Анализиран је и положај стамбених палата у склопу урбаних средина у Војводини у поменутом периоду, затим њихова позиција у односу на главне градске тргове, саобраћајнице, као и у односу на значајне јавне и сакралне објекте. Вало-

ризован је утицај стамбених и стамбено-пословних палата на урбанизацију војвођанских градова, поготово њихових централних зона. Потребно је нагласити да ово истраживање није обухватило све значајне стамбене палате у војвођанским градовима. С обзиром на велики број оваквих објеката, детаљном анализом обухваћене су само 23 зграде у 10 војвођанских градова, које су изабране као карактеристични примери приватних кућа и палата у средини у којој су настали. Неким објектима посвећено је више пажње због значаја који поседују у односу на остале, што је у тим случајевима и наведено, или због обиља сачуване документације која није била доступна у истој мери за сваку анализирану зграду.

У овом истраживању указано је и на време појављивања и смене појединих стилова, као и њихове прелазне форме и развојне фазе кроз архитектуру стамбених палата.

У раду је као географска одредница узета територија данашње Војводине, али се мора нагласити да је архитектура на овом подручју од барокне до епохе историзма, интегрални део целокупне културне баштине ширег подручја Паноније, па и средње Европе, јер се својим карактером не може искључити из општег културног наслеђа које чини споменички фонд околних области и земаља као што су Хрватска, Румунија, Мађарска, Аустрија и друге земље.

* * *

Књига „**Стамбене палате у војвођанским градовима од барока до историзма 1718–1914**” настала је уз помоћ пријатеља, колега и сарадника који

су значајно помогли у прикупљању информација, фотографија, цртежа и других прилога.

Посебну захвалност заслужује директор Покрајинског завода за заштиту споменика културе Зоран Вапа, рецензенти проф. др Ксенија Хил, проф. др Предраг Шиђанин и проф. др Нађа Куртовић Фолић, проф. др Владимир Мако, проф. др Мирослав Тимотијевић, д-р мр Горгана Прчић Вујновић, фотографи Жељко Вукелић, Недељко Марковић и Ервин Кребс, историчари уметности Ивана Пешикан, Милана Вејновић, Бојан Којичић, Дејан Радовановић и Јасмина Јакшић, етнолог Мирјана Ђекић, директор Историјског архива у

Панчеву Милан Јакшић, археолог Дивна Гачић, Историчари Гордана Петковић и Бора Чекерицац, д-р Мирјана Сладић, директор Архива САНУ Жарко Димић са сарадницима, као и Покрајински завод за заштиту споменика културе – Петроварадин, Међуопштински завод за заштиту споменика културе у Суботици. Завод за заштиту споменика културе Зрењанин, Историјски архив Сомбор, Конзервативски одјел у Вараждину (Управа за заштиту културне баштине Министарства културе Републике Хрватске), Музеј Срема и Завод за заштиту споменика културе града Београда.

ИСТОРИЈСКЕ
ОКОЛНОСТИ
И СТИЛСКИ
РАЗВОЈ
ПРОФАНЕ
АРХИТЕКТУРЕ
У ВОЈВОДИНИ
ОД ПОЧЕТКА ХVIII
ДО ПОЧЕТКА
XX ВЕКА

ИСТОРИЈСКЕ ОКОЛНОСТИ У XVIII ВЕКУ И ПОЈАВА БАРОКНОГ СТИЛА У ВОЈВОДИНИ

Након потписивања Карловачког мира 1699. године, Бачка и северни део Срема, након више од једног и по века турске власти, постали су део Хабзбуршке монархије. Цео Банат и југоисточни део Срема, са Земуном и Сремском Митровицом, припојен је Аустрији тек 1718. године, када се цела површина данашње Војводине нашла у једној држави. Прва половина XVIII века је период у којем се још увек осећају снажне последице турске владавине и Аустријско-турских ратова. Насељеност је ретка, услови живота тешки, а глад и заразне болести су угрожавале становништво. Велике површине земље биле су изложене поплавама, након којих су остајале мочваре и ритови, неподесни за насељавање и пољопривреду. Градови и вароши су споро попримали европски изглед. Велико сиромаштво, многобројне избеглице и неразвијена инфраструктура доприносили су томе да у овом периоду велика насеља још увек задрже оријентални дух. Сеоска насеља су била раштркана, а становништво је у великом броју живело у земуницама и веома скромним колибама од блата и прућа.

Војводина је издељена на територије које је заузимала Војна граница и територије које су припале жупанијама. Војну границу је углавном насељавало становништво српског и буњевачког порекла које је било ослобођено феудалних намета, али је имало обавезу да ратује у служби аустријског цара. У областима које су припале жупанијама, поседе су раздељени властели, а становништво је постало зависно и подложно феудалном израбљивању.

Градови и вароши у Војводини развијали су се у зависности од статуса који су имали. Нови Сад је почео да се развија око „Мостобрана“, мањег војног утврђења које је изграђено на бачкој страни преко пута Петроварадинске тврђаве. У састав Подунавске војне границе улази 1698. године под називом Петроварадински Шанац.¹⁴ Један део града ипак није ушао у војну границу већ је потпао под жупанијску управу, тако да је град остао подељен. Када је 1746. развојачена граница, становници су учинили велики напор да добију статус „слободног краљевског града“. То им је пошло за руком и 1748. године, царица Марија Терезија издаје повељу у којој град добија нови назив „Neoplantae“.¹⁵

Сомбор 1702. постаје део Потиске војне границе и почиње формирање „Opidum militare Somboriensis“.¹⁶ Статус војног шанца задржава до

1745. године, када је због све енергичнијих захтева мађарског племства, потчињен жупанијској управи. Локално становништво, не желећи да доспе у кметски положај, исте године започиње кампању за добијање статуса „слободног краљевског града“. Ова акција је успешно завршена и 1749. године царица Марија Терезија издаје повељу којом се Сомбор проглашава за „REGIAE LIBERAEQUE CIVITATIS ZOMBORIENZIS“¹⁷.

Трећи слободни краљевски град у Војводини била је Суботица која је овај статус добила у другој половини XVIII века, односно 1779. године.

Петроварадин је ослобођен турске власти 1691. године, а већ следеће године је положен камен темељац данашње тврђаве, грађене по систему француског архитекте Себастијана Вобана.¹⁸ У подграђу се развило насеље које је касније такође окружено бедемима, а изван утврђења налазио се Петроварадински мајур. Град је у првој половини XVIII века углавном био насељен војничким породицама, искључиво католичке вероисповести. Петроварадин је 1748. године проглашен слободним војним комунитетом, па је тада образована и градска управа – магистрат.¹⁹

Сремски Карловци су остали у саставу турске империје до 1688. године, када су Турци приликом повлачења порушили и попалили насеље. По-

¹⁴ Ђ. Србуловић, Кратка историја Новог Сада 2000, 28.

¹⁵ Ibidem, 49.

¹⁶ П. Васић, Уметничка топографија Сомбора, Нови Сад 1984, 38.

¹⁷ Ђ. Антић, Из прошлости Сомбора, Сомбор 1966, 56.

¹⁸ Р. Гајић, Петроварадинска тврђава, Сремски Карловци 1993, 13.

¹⁹ Ibidem, 23.